

Narhvalen og Enhjørningen

Af Helmer Kofod

*Jeppe Eisners
»hav enhjørning«.
(Skumplast skulptur).*

Efter foredrag i Det grønlandske Selskab 10. februar 1983. Forf. adresse: Danmarks farmaceutiske Højskole, Universitetsparken 2, 2100 København Ø.

Danske og hollandske Grønlandsfarere hjembragte som bekendt i sekstenhundredetallet talrige eksemplarer af narhvalens karakteristiske stødtand, vel oftest som et resultat af tuskhandel med grønlænderne. Tandens var formentlig til en begyndelse en ren kuriositet, men dens udbredelse i Europa blandedes på sælsom vis med overleverede forestillinger om et enhornet landdyr, enhjørningen. Ingen havde førstehåndskendskab til dette dyr, men det berettedes at leve i orienten, og til dets horn var knyttet en lang række myter og egenskaber, først og fremmest at det var et universelt lægemiddel mod talrige sygdomme og forgiftninger.

Når denne kulturblanding Nord-Øst satte sig så varige spor skyldtes det som så ofte en kombination af forretnings-talent hos sælgeren og manglende eller begrænset viden hos køberen. En velvoksen narhvaltand var ikke alene sjælden, men også med sin retliniede form, skrueformede overfladestruktur og elfenbensagtige stofkarakter smuk og usædvanlig af udseende og blev derfor kostbar og efterspurgt.

De overleverede beskrivelser af enhjørningen og dens horn var på den anden side ifølge sagens natur yderst varierende. Det var derfor fristende og ikke usædvanligt at narhvaltænder, hvis oprindelse i denne periode ikke var almindeligt kendt eller måske bevidst hemmeligholdt, blev markedsført under betegnelsen 'ægte enhjørninghorn', både som materiale for kunsthåndværk og som det, vi idag vil kalde naturmedicin (hvilket i sekstenhundredetallet var den eneste eksisterende form for lægemidler).

Emnet har derfor både en farmaci-historisk og en kunsthistorisk indfaldsvinkel, thi ligesom troen på enhjørninghorns helbredende egenskaber overførtes til narhvaltanden, også nogen tid efter at dens faktiske oprindelse var afsløret, så er det evident, at tandens dekorative og karakteristiske udseende på et vist tidspunkt af udviklingen bliver genkendelig i billedmæssige gengivelser af fabeldyret i europæisk kunst.

Det foreliggende arbejde er et forsøg på at udrede, hvor og i hvilket tidsrum denne gensidige påvirkning først kan påvises. Det er naturligvis ikke muligt at

afgøre, hvornår den første narhvaltand blev bragt til europæiske kyster, men enhjørningmyten er under alle omstændigheder betydelig ældre. Den kan påvises i indirekte bevaret text fra mindst 400 år før vor tidsregnings begyndelse.

Narhvalen

En sagkyndig beskrivelse af hvalen, dens udbredelse, levevis og jagten på den er givet af zoologen Alvin Pedersen i dette tidsskrift 1962 side 464–471. Ivar Silis¹⁹ har for nylig i National Geographic publiceret en personligt præget og smukt illustreret beretning om narhvaljagt i Thule området. Det følgende er derfor begrænset til narhvaltanden og dens beskrivelse i text og billed tilbage i historien, samt en omtale af et par nyere publikationer af interesse for emnet.

En af de ældste bevarede texter findes i en latinsk encyklopædi publiceret mel-

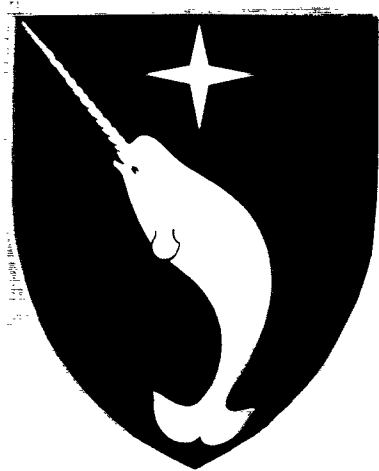

Fig. 1. Thules kommunalvåben: Nordstjernen og narhvalen. Verdens nordligste kommune og narhvalens hjemsted. (Sven Tito Achen: Danmarks kommunevåben, Kbh. 1982).

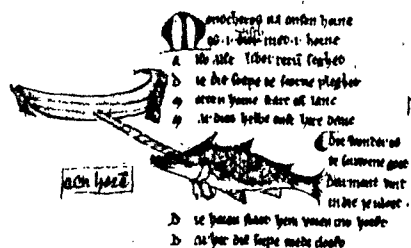

Fig. 2. »Hav-Enhjörning«, 1200-tallet².

lem 1228 og 1244 af Thomas Cantimpratus¹. Dyret benævnes hav-enhjörning (Monocheros marinus) og angives at angribe skibe, som det er istand til at gennembore med »hornet«. En oversættelse få år senere til plattysk² indeholder en tegning (fig. 2), hvor hvalen fejlagtigt er gengivet som en fisk med finner, men »hornet« svarer godt til vor nuværende viden om stødtanden. Det er gengivet retliniet og venstreskruet og er anbragt på hovedet i en vinkel, der svarer til tidens enhjørningbillede. Det er næppe muligt at afgøre, om land-enhjörningen har været i illustratorens tanker, og historien om gennemborede skibssider tror vore dages inuiter ikke rigtigt på. Det kan måske endda betvivles om beskrivelsen i Thomas' encyklopædi bygger på egen naturiagttagelse.

At narhvaltænder var kendt uden for Grønland allerede i Nordbotiden kan ses af de islandske sagaer. I Biskupa sögur^{3, 22} omtales således en strid om en højt skattet narhvaltand i året 1287.

Der synes at være gode grunde til at antage, at der i Nordbotiden (982–1408) er ført narhvaltænder til det europæiske fastland⁴. En undersøgelse af erhvervestidspunktet for de talrige

eksemplarer, der findes i europæiske skatkamre og museer, kunne muligvis afklare dette. Axel Garboe mener²², at tanden allerede i middelalderen var handelsvare i Norden. Veldokumenterede oplysninger synes først at være tilstede ved begyndelsen af 1600 tallet, da Grønland »genopdages«. Lindenow-expeditionen i 1605 vides således at have hjembragt narhvaltænder til Danmark³⁶. Frobisher fandt på sin expedition i 1577 en strandet narhval på en ø i det farvand, der nu hedder Frobisher Bay³⁷. Han overgav senere tanden til dronning Elizabeth, som indlemmede den i de kongelige kunstsamlinger. For Frobisher var det fundne dyr imidlertid stadig en fisk med horn, modstykket til »land-enhjørningen«. Den geografiske sandhed var afsløret, men ikke den zoologiske.

Den danske naturforsker Ole Worm anses for at være den første, der har publiceret videnskabeligt bevis for de såkaldte enhjørninghorns oprindelse. I 1636 fik han forelagt et narhvalkranium med påsiddende stødtand. Iagttagelsen blev forelagt den videnskabelige verden i et tillæg til en disputats i 1638⁵.

Andre havde imidlertid været inde på tanken langt tidligere. Således skriver hollænderen Goropius⁶ i 1569: »Jeg har undertiden haft formodning om at de såkaldte enhjørninghorn hidrører fra en fisk. Det enhjørninghorn, der findes i Amsterdam, blev nemlig hjembragt fra Island . . . Fremtiden må afgøre dette.«

Også kartografen Gerard Mercator angiver i 1607 under Island, at det, der oftest solgtes for enhjørninghorn, faktisk var narhvaltænder⁷.

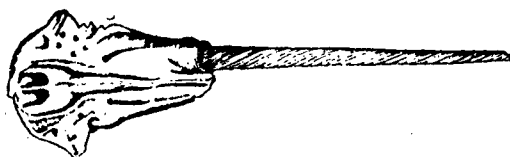

Fig. 3. Ole Worms tegning af narhvalkranium med stødtand⁵, 1638.

Den videnskabelige dokumentation har Ole Worm som nævnt æren for, og han lod udføre en tegning (fig. 3) som støtte for den minutiøse beskrivelse. Tegningen indgik i Thomas Bartholins *De Unicornu* 1645⁸ og i Peyrère's *Relation du Groenland* 1647⁹, inden den blev optaget i Worms katalog, *Museum Wormianum* 1655.

Fra seksten- og syttenhundredetallet kendes flere, mere eller mindre korrekte afbildninger af tanden i den medicinske litteratur, således hos Nicolas Tulp¹⁰ 1672 og Pomet¹¹ 1725. Endelig findes planchen fig. 4 i *Museum Regium*, kataloget over det kongelige kunstkammers samlinger, hvori Worms museum indgik efter hans død.

Worms tegning og illustrationerne i fig. 4 er i overensstemmelse med vor nuværende viden: tanden sidder i venstre overkæbe (når kun den ene er udviklet) og er venstrehåndsskruet.

I fig. 5 gengives en planche fra Hans Egedes grønlandske naturhistorie¹² 1741. Tandens er her fejlagtigt gengivet som en højrehåndsskrue, et enkelt eksempel på, at billeder fra denne tid ikke altid er tænkt som videnskabelig dokumentation men blot som illustration med en vis kunstnerisk frihed. Eller kobberstikkeren har glemt eller undladt at skære billedet spejlvendt. Det samme gælder mange enhjørningbilleder, både fra den-

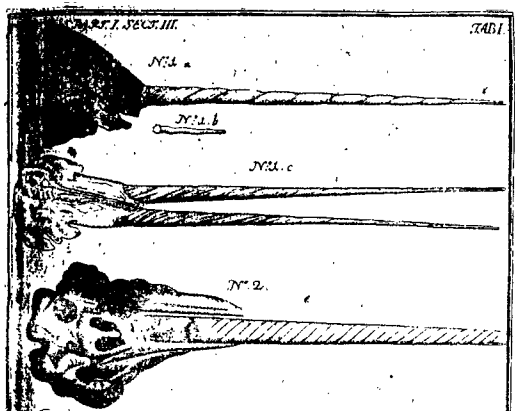

Fig. 4. Fra Museum Regium, 2. udg. beg. af 1700-tallet (ca. 1:3).

ne tid og nutildags med moderne reprot teknik.

Egedes beskrivelse er typisk for tidens forvirring. Han er under indtryk af Worms grundskud mod troen på land- enhjørningen, men også af det gamle testamentes omtale af enhjørningen flere steder⁴¹, se senere. Han taler derfor om Sø-Enhjørningen hørende til hval»fi-

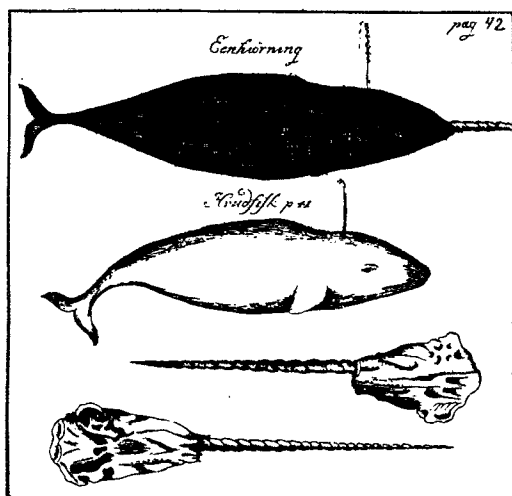

Fig. 5. Fra Hans Egedes Grønlandsbeskrivelse¹², 1741 (ca. 1:2).

skene», men nævner også, at dens rette navn er narhval. Han fastholder, at det drejer sig om et horn, og han »må vise de Autorers Vildfarelse, som holder for og vil bevise at det ikke er et Horn men en Tand«. En stædighed, der er tilgivelig hos missionæren, der nødig ser den hel- lige skrift anfægtet yderligere, nu da land-enhjørningen er under mistanke. Men også forståelig hos naturbeskrive- ren, fordi narhvalens stødtand som tand betragtet er absolut afvigende i ydre form fra alle andre kendte tænder, som vi skal se i det følgende.

Nyere viden om narhvalens stødtand

Den nyfødte hval har to tandanlæg i overkæben næsten parallelt med dyrets akse. Hos hannerne og ganske få hunner bryder den venstre tand ud af kæben ved slutningen af det første leveår og vokser ud til den kendte op til 2,8 m lange, retliniede og tilspidsede stødtand med en skrueformet riflet overflade. Væksten fortsætter gennem den første halvdel af hvalens liv. Det højre tand- anlæg forbliver normalt i kæben, men udvikler sig i enkelte tilfælde til samme længde eller oftest noget kortere end den venstre. Den kgl. grønlandske Han- del har i sine kontorer i København et meget smukt eksemplar af et kranium med to fuldt og regelmæssigt udviklede tænder.

Tanden er på flere måder enestående i naturen, ikke blot blandt tandhvalerne men blandt pattedyr overhovedet¹⁴. Den er usædvanlig ved normalt at være den eneste tand, der udvikles, ved sin usæd- vanlige længde i forhold til dyret (ca. en trediedel af kroppen). Endvidere ved at

hovedaksen er en ret linie. Alle andre pattedyrtænder har en naturlig krumning, der bliver mere og mere udpræget jo længere de er, jf. f. ex. elefantens og hvalrossens stødtænder. Narhvalens tand er endelig enestående ved sin regelmæssige skrueformede overfladestruktur, der i *alle* kendte tilfælde er en venstrehåndsskrue (mod uret) som på fig. 3. Dette blev påvist allerede i 1920 af den danske zoolog Ragnar Spärck¹³ ved undersøgelse af over 700 tænder opkoblet i København på grund af krigen samt af 14 kranier med en eller to tænder opbevaret i Zoologisk Museum. Samtlige tænder var venstreskruer også i de tilfælde, hvor to tænder var udviklet på samme kranium. Der er forfatteren bekendt ikke siden påvist en højreskruet narhvaltand. Spärck¹³ finder det ejendommeligt, at et tilsyneladende så ligegyldigt forhold er i den grad genotypisk bestemt og konstant og finder, at det støtter en tidligere af Reinhardt i 1863 fremsat hypotese, at tandens skruestruktur og placering i venstre side har fælles årsag med hele hovedets asymmetriske bygning hos hvaler, idet den venstre side er stærkest udviklet. Asymmetrien har utvivlsomt noget at gøre med økologiseringen hos tandhvaler, men det er en anden historie.

Hvordan kan man forklare tandens enestående ydre form? D'Arcy W. Thompson¹⁴ hævder i sin afhandling fra 1942, at de skrueformede riller alene er et mønster i overfladen, medens der ikke i selve substansen er tegn på nogen vridning af hele tanden. Han gør opmærksom på, at de enkelte forhøjede strenge og udgravede gruber har deres

individuelle særpræg, som bevares lige fra roden til spidsen; smalle eller brede, højere eller dybere. Thompson fremsætter den teori, at rodens bløde vækstzone ved hvalens svømmebevægelser livet igennem påvirkes af rotationskræfter, medens den i forhold til dyret ganske store tand på grund af sin inertie ikke helt kan »følge med«. Den meget åbne venstreskrue svarer til en statistisk overvægt af højredrejninger af kroppen under svømmetogene, som summerer sig op til 4–5 omdrejninger omkring akslen i løbet af hvalens liv. D'Arcy Thompson mener, at denne teori giver en rimelig forklaring på den usædvanlige lige akse, idet ethvert tilløb til krumning vil blive elimineret ved rotationen. Det ejendommelige, at begge tænder er venstreskruede, når de er udviklet, skulle ligeledes være i overensstemmelse med teorien.

Der er blandt biologer langt fra enighed om Thompsons teori. Tilhængere af Darwins lære accepterer ikke en sådan fysiologisk påvirkning af individet som forklaring på slægtens særpræg. De ser det snarere som resultat af tilfældige spring, mutationer, i arveanlæggene i løbet af en meget langvarig udvikling, hvorunder der fremkommer individer, der er bedre tilpasset til livsbetingelserne og som derfor overlever på længere sigt. Allan R. Ness¹⁵ har udtrykt det således: »Det er ikke spor mere mærkeligt at narhvalen har sin særprægede stødtand, end at mennesket har to hænder og ikke hvalluffer.« Det er genetisk og ikke fysiologisk betinget.

Adfærdsbiologer har længe diskuteret, hvad hvalen egentlig bruger stødtanden

til. Det er almindeligt antaget, at den tjener til at rode bytte, flyndere, rokker, orme og lignende op fra bunden. Spärck¹³ argumenterer således for denne forklaring. Andre mere eller mindre fantasifulde¹⁶ er forsvars- og angrebsvåben, lydtransmittor, kølemiddel, is-syl (åndehul), led i ekkolokaliseringen etc. To canadiske biologer Silverman og Dunbar¹⁶ refererer i 1980 hvalfangeres iagttagelse, at hanhvalerne »krydser tænder« i en ceremoniel eller ofte reel kamp om hunnerne, men også uden for parringstiden. Artiklen indeholder statistik over procent brækkede stødtænder og skader i hovedet hos voksne hvaler. Helge Knudsen refererer i en artikel¹⁷ her i bladet de ejendommelige fund af afbrækkede stødtænder, hvor hulheden er »plomberet« med spidsen af unge hvalers tand.

Sammenfattende må det siges, at der fortsat er delte meninger om hvalens anvendelse af stødtanden. Flere af forslagene kan eventuelt være rigtige samtidig, og adfærdsbiologer synes for tiden at slå sig til tåls med at opfatte tanden som simpelthen en sekundær køns karakter hos narhvalen. Indtil der kan foretages yderligere studier i naturen eller i fangenskab (?) »tager sø-enhjørningen sine hemmeligheder med sig, når den dykker på de store dybder«, for at bruge Ivar Silis' ord.¹⁹

Derimod ligger det helt klart, hvad menneskene har anvendt og idag anvender narhvaltand til, nemlig som samlerobjekt, til fremstilling af kunstgenstande og (tidligere) som »naturmedicin«.

Prisen har altid været høj og er ikke blevet lavere af, at internationale kon-

Jens Rosings frimærke fra 1975.

ventioner¹⁸ og nationale restriktioner begrænser fangst og ind- og udførsel. Silis¹⁹ angiver at en fejlfri, fuldt udviklet tand i 1984 handles på verdensmarkedet til ca. 800 USD, hvilket svarer til at stødtanden, når den en sjælden gang udbydes på det danske antikvitet marked gerne går for en pris af størrelsesordenen 10.000 DKK.

Rundt om i private hjem og danske og udenlandske museer og fyrstelige skatkamre,²² findes talrige narhvaltænder i original eller bearbejdet tilstand i form af stokke, sceptre, bispestave, drikkebægre etc. Et fornemt eksempel er de danske enevoldskongers kroningsstol på Rosenborg med rigelig anvendelse af det »nordiske elfenben« i de bærende dele. Bag disse anvendelser ligger ikke alene materialets skønhedsværdi, kostbarhed og relative styrke, men utvivlsomt også forestillinger overført fra enhjørningmyterne. Biskoppens embedsstav har forlenet ham med kraft og værdighed, og de i kroningsstolen indbyggede »enhjørninghorn« har givet monarken autoritet, kraft og styrke, egenskaber, der f. ex. i de gammeltestamentlige tekster⁴¹

tilskrives fabeldyret. Nærheden af »hornet« har desuden beskyttet kongen mod gift og anden ondskab, en overleveret magi, der mere konkret ligger bag tilvirkningen af drikkebægre, hvoraf der også findes smukke eksemplarer i Rosenborg Samlingerne.

Narhvaltand har som typisk nordisk kostbarhed hyppigt været brugt som venskabs gave ved officielle besøg i de sydligere udlande, senest ved regentparrets statsbesøg i Saudi Arabien i 1984. I denne forbindelse kan måske også nævnes de to store narhvaltænder i fedtstenssokler, der var grønlændernes gave til Danmark ved den sidste grundlovsændring i 1953. De er opstillet i folketingets vandrehal.

Medens narhvaltands kunstneriske værdi stadig er høj, så er den medicinske anvendelse nu kun af historisk interesse. Den udbredte anvendelse i seksten- og noget op i syttenhundredetallet beroede på identificeringen med »ægte enhjørninghorn«, der ifølge meget gammel overlevering (se senere) blev anset for virksom mod forgiftning og en lang række sygdomme, der, fordi årsagen var ukendt, også blev klassificeret som forgiftning. Tanden blev dels brugt i form af drikkebægre, der på magisk vis fjernede giftstoffer fra drikken, eller i stor udstrækning som pulver til indvortes brug, ofte i meget komplicerede blandinger med urtemedicin. Som sådan findes det i talrige håndskrifter og lægebøger²⁰ beregnet for lægmand, men også i de første officielle formelsamlinger som f. ex. Dispensatorium Hafniense 1658. Kemisk undersøgelse af narhvaltand viser, at den næsten udelukkende

består af mineralet calcium apatit, der foruden kalk og fosfat indeholder lidt fluorid.²¹ Der er således ikke noget-somhelst holdepunkt, naturvidenskabeligt set, for lægemiddelvirkning større end en almindelig kalktablet. Baggrunden for anvendelsen har alene været troen på, at det var ægte enhjørninghorn, og at de gennem århundreder gentagne påstande om dettes magiske kraft var rigtige. Som i så mange andre tilfælde i farmaciens historie har sjældenheden og kostbarheden af lægemidlet utvivlsomt også her styrket troen.

Anvendelsen fortsatte efter at Ole Worm havde afsløret midlets egentlige oprindelse og langt ind i syttenhundredetallet. Det er optaget i apothekertaxten 1672, men dog her under betegnelsen *cornu unicornis groenlandica* (grønlandsk enhjørninghorn) og ikke som tidligere *cornu unicornis verum* (ægte enhjørninghorn).

Til omtalen af narhvaltandens anvendelser hører også spørgsmålet om, hvad grønlænderne selv bruger tanden til, udover som indtægtskilde. Der synes ikke i Grønland at være knyttet medicinske eller magiske forestillinger til tanden, men den har været anvendt til fangstredskaber⁴ samt som materiale til udskæring af kunstgenstande i lighed med hvalrostand.

Naturligvis optræder narhvalen i de grønlandske myter og sange. Om hvordan den blev til fortalte fangeren Arnaluq til Knud Rasmussen⁴⁴: »En fanger havde besluttet at gøre en ende på sin moders liv. Under harpunering af en stor hvidhval fik han ved snedighed hvalen til at trække hende i dybet, men her

forvandlede hun til en narhval, idet hendes hårflætning blev til stødtanden. Fra hende nedstammer alle narhvaler, Qilalugaq qernertaq, før hende var der kun hvidhvaler, qilalugaq qaqortaqa. (Kort genfortalt).

Grønlænderens nære, naturbestemte forhold til sine fangst dyr er smukt og vemodigt tolket i den gamle fangers »Sang om Narhvalerne«⁴⁵. Tynget af alderens afmagt griber han trommen og mindes sin ungdoms bedrifter ved Aputitêq, hvor de store narhvaltræk gav rige jagter (uddrag):

Ijâja-â -- ijâjâ, ajê,
lad mig søge at fjerne min tanke,
min store tanke,
på afstand, på afstand,
ijâja1â -- ijâjâ -- ajê.
Mine øjne er trætte,
mine opslidte øjne!
Og aldrig mere skal øjnene følge
narhvalens fart,
når den skyder af dybet.

Lad min ånde da blæse en sang
om mine fangst dyr,
en sang om mine narhvaler,
når stimerne brød i hvide bråd
ved min boplads.
ijâja-â -- ijâjâ -- ajê.

Hvalernes strubesang lød,
stundom i støn
og stundom i skingrende fløjt
gennem pustende ånde,
når deres flokke
samlede sig
i døsig hvile
på vandet.

Dette, som minder mig
mest om min ungdom,
synger jeg om.

Og min sang bryder ud af min strube
med min ånde.

Enhjørningmyten

Det er almindeligt antaget, at myten har sin oprindelse i Mellemøsten og derfra har bredt sig til Europa. Forestillingen om et enhornet dyr findes også i indiske og østasiatiske kulturer. Det er uvist, om den har sin egentlige oprindelse her eller er ført dertil via handelsvejene. For denne artikels emne er alene den europæiske tradition af betydning. Kun her kan mødet mellem fabeldyret og narhvaltanden være sket. Narhvalen findes ikke i antarktiske farvande.

Såvel i de tidligste bevarede tekstbeskrivelser som ved ældste afbildninger af fabeldyret kan der være berettiget tvivl om, hvorvidt datidens mennesker virkelig har opfattet dyret som det, vi nu kalder enhjørningen. Et berømt papyrus fra tiden ca. ÷ 1200 indeholder en række satiriske dyretegninger, deriblandt den i fig. 6 gengivne, hvor et gazelleagtigt dyr spiller en slags skak med en

Fig. 6. Ægyptisk papyrus²³ ca. år ÷ 1200.
Løven og »enhjørningen«.

Fig. 7. Dekoration på potteskår, Sumerisk²⁴, ca. år ÷ 3000.

løve. Gazellen fremtræder kun enhornet fordi den, som det var almindeligt i den tids stil, er afbildet i profil. Tegningen gengives ofte i nutiden (f. ex. Grimbergs Verdenshistorie, dansk udgave vol. 1 p. 231, 1958) med underteksten »løven og enhjørningen«.

Den samme usikkerhed i fortolkningen gælder tidlig sumerisk kunst (ca. ÷ 3000). Fig. 7 gengiver et potteskår dekoreret med en scene, hvor en løve angriber en (enhornet) tyr. Det tilsvarende motiv findes i relieffer bevaret fra Persepolis (ca. ÷ 400), fig. 8. Også i den mellemliggende assyriske-babyloniske kunst (ca. ÷ 1500 til ÷ 600) tegnes oxer rutinemæssigt med ét horn, enten som bevidst stil eller på grund af manglende evne til perspektivisk gengivelse. En sandsynlig oprindelse af enhjørning-myten er, at sådanne illustrationer af samtidige eller senere er opfattet som naturalistiske gengivelser.

En af de formentlig ældste (indirekte) bevarede tekster om enhjørningen skyldes en græsk læge Ktesias, der ca. år ÷ 400 var i perserkongen Artaxerxes' tjeneste. Originalen er tabt, men kendes i form af afskrifter eller genfortællinger hos senere naturbeskrivere. Plinius³⁸, der levede år 23 til 79, beskriver, hvad

han kalder monoceros (gr. enhorn) således, idet han citerer Ktesias' Indica: »Dyret har en krop omtrent som en hest, hoved som en hjort, fødder som en elefant, hale som et vildsvin, et frygteligt brøl og midt i panden et sort horn, der rager to alen frem.« Bortset fra hornets længde minder dette mest af alt om en andenhands beskrivelse af et næsehorn. Der er ikke hos Plinius nogen detailbeskrivelse af hornets udseende.

Den græske naturforsker og filosof Aristoteles³⁹, der levede fra år ÷ 384 til ÷ 322, altså ca. 100 år senere end Ktesias, skriver i sin Historia Animalium (ca. ÷ 350), at de fleste dyr har to horn. Blandt undtagelserne nævner han Oryx, med klove, og det indiske æsel, med hove, begge med kun ét horn midt på hovedet. Den arabiske Oryx hører til antilopeslægten og er et af de i vore dage truede dyr.²⁶ Kun set i profil og med megen god vilje kan den opfattes som énhornet. På den anden side er den med sine meget lange og kun ganske svagt krummede horn, fig. 9, det dyr, der bedst kan have været »model« til den enhjørning, vi kender fra de seneste århundreder, med hvid hesteagtig krop men med klove, ligesom det fremad-

Fig. 8. Trapperelief fra Persepolis²⁵, ca. år ÷ 400.

rettede »narhval«horn svarer ganske godt til billedet af den angribende Oryx med sænket hoved.

De ophøjede ringe på antilopegruppens horn kan for en overfladisk betragtning minde om en skruelinie, idet de er skråtstillede, men altså uden fortløbende forbindelse med hverandre.

Som en kuriositet og uden nødvendigvis at antyde nogen sammenhæng nævnes, at en slægtning, Elan-antilopen, spiller en central rolle i buskmandfolkets religiøse helbredelses-ceremonier, ligesom de spiser den for at få del i det guddommelige. Jf. at enhjørningen i kalkmalerier fra den katolske tid forekommer i nærheden af nadverbordet, hvorfor den symbolsk sættes i forbindelse med forvandlingen til Kristi legeme.⁴²

Som nævnt er Ktesias' originale værk kun kendt gennem citater hos senere forfattere, der ikke er enige om beskrivelsen af dyret. Den byzantinske patriark Photius⁴⁰ refererer således i sin »Bibliotheca« (ca. år 820): »Ktesias siger, at der i Indien eksisterer vilde æsler, så store som en hest, med en hvid krop, purpurfarvet hoved og dybtblå øjne. Dette dyr har midt i panden et horn, der måler en alen. Det nederste af hornet er helt hvidt i en længde af ca. to tommer, den yderste spids er purpurfarvet og den midterste del er sort.« Photius refererer også Ktesias for myten om, at drikkekar lavet af hornet beskytter mod gift i vinen. Der er ikke her nogen beskrivelse af hornets form endsige nogen omtale af skruestrukturen.

Den sidste af de klassiske kilder, der skal omtales, er det gamle testaments

Fig. 9. Arabisk Oryx-antilope, nutidigt foto²⁶.

bøger, der blev til i tiden ca. ÷ 1600 til ÷ 165. Flere steder⁴¹ findes hentydninger til et dyr, der er blevet opfattet som enhjørningen. Originalteksterne på hebraisk har ordet Re'em, der i oldkirkens hellige skrift Septuaginta (÷ 250 til ÷ 130) blev oversat til græsk monokeros (enhorn). I den romersk-katolske kirkes standardbibel Vulgata (ca. 382–405) blev det direkte oversat til latinsk unicornis. Luthers tyske oversættelse (1514–1517) har »Einhorn«, og i den danske bibeloversættelse blev det til Eenhjørning, indtil de lærde teologer og sprogforskere i midten af 1800-tallet blev enige om, at originaltextens Re'em snarere burde oversættes med »vild-oxe«, bl. a. i overensstemmelse med, at næsten alle skriftstederne fremhæver »enhjørningens« kraft, styrke og vildskab, egenskaber, der traditionelt tilskrives enhjørningen, men lige så vel passer på vildoxen, og – mere afgørende – intet steds i de gammeltestamentlige origi-

naltexter nævnes, at dyret kun har ét horn!

Som det fremgår af foranstående korte gennemgang af hovedkilderne til enhjørningmyten er den gradvis blevet til over et meget langt tidsrum på grundlag af mere eller mindre upræcise iagttagelser og beskrivelser af flere forskellige hornede dyrearter.

De nævnte forfattere og den hellige skrift blev betragtet som urokkelige autoriteter og citeret igen og igen i talrige håndskrifter i århundrederne op til og under middelalderen. Medvirkende til at ideen overlevede til vor tid har også været, at den gryende naturvidenskabelige objektivitet i lange perioder var underordnet tro og autoritetstro, eller med kirkefaderen Augustins ord: »Det vigtigste er ikke, om et dyr eksisterer, men hvad det symboliserer.«

På denne baggrund overlever enhjørningen i talrige psaltre og tidebønnebøger til brug i klostrene og ikke mindst i det værk, der i utallige udgaver på græsk, latin og i oversættelser udkom under navnet »Physiologus«. Det har sin oprindelse i Alexandria ca. år 150 og var vidt udbredt til langt op i middelalderen. »Physiologus« betyder egentlig blot naturlære, læren om (den fysiske) natur, men det var en tidstypisk blanding af opbyggelig og moraliserende læsning og naturhistorie, idet det enkelte dyrs beskrivelse f. ex. indledtes med et citat fra bibelen, hvor dets egenskaber og symbolik er omtalt. Tilsvarende karakter havde en række bestiarier (modstykket til herbarier: plantebeskrivelser). Endelig går enhjørninghornet over i en lang række populære lægebøger for lægmand,

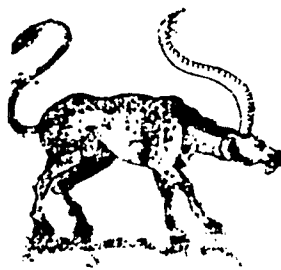

Fig. 10. Miniature i græsk-katolsk bønnebog (psalter) ca. 9. til 10. årh.²⁷.

idet datidens (natur)medicin ikke alene omfattede lægeplanter, men også adskillige animalske produkter.

Omkring ved 12-tallet begynder Physiologus udgaverne at indeholde illustrationer i form af primitive tegninger eller illuminerede miniaturer i håndskrifternes margin. Af det store materiale i de følgende århundreder er udvalgt nogle typiske eksempler til belysning af »hornets« udseende gennem tiden i et forsøg på at indkredse den periode, hvor narhvaltanden »kommer ind i billedet«.

I de tidlige græsk-sprogede Physiologus udgaver og bønnebøger (9. til 11. århundreder)^{27, 28, 29} er hornet fortsat placeret højt på hovedet, er ofte overdrevent langt, hyppigt sort, stærkt svunget, enten med glat overflade, som hos oksen, eller med ringformede forhøjninger, som hos antilopegruppen, fig. 10.

I 1300-tallets latinske udgaver af Physiologus og i denne tids bestiarier finder vi ofte et svagt buet, fremadrettet horn, der er rykket længere ned i panden. Overfladestrukturen er enten ikke angivet, eller ofte tegnet med bølget overside, som på fig. 11, jf. fig. 23 nr. 6-8. Af særlig interesse for emnet er naturligvis de islandske håndskrifter fra

Fig. 11. Miniature, latinsk Physiologus³⁰, ca. 1300.

denne tid, hvor vi ved at narhvalen var kendt i Island. Vi finder imidlertid som regel en ret summarisk gengivelse af hornet, som vist fig. 12. Der er endnu kun sjældent nogen lighed med tanden.

I 1400-tallet begynder illustrationer at blive talrige i håndskrifter, kalkmalerier og anden sengotisk kirkekunst, i gobeliner, grafik, oliemaleri og med bogtrykkerkunstens udvikling f. ex. som træsnit i trykte bøger. Den store variation i dyrets form er vist i fig. 13–18 med danske kalkmalerier som eksempel.

Elmelundemesterens udgave, fig. 13, har kun en antydning af skruestructur; den mindre hyggelige type i Gudme kirke, fig. 14, har et savtakket horn, som i

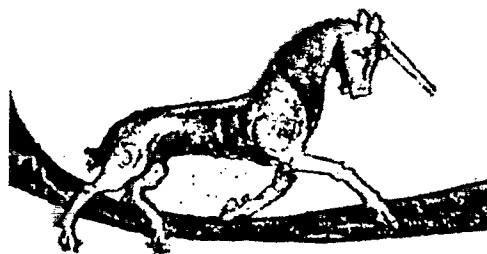

Fig. 12. Miniature i Norsk-Islandsk bibelhåndskrift (Stjórn)³¹, 1300-tallet.

forskellige udformninger også kendes fra udlandet i denne tid.

Majoriteten af kalkmalerierne fra sengotisk tid – godt 30 kirker har enhjørningemotivet – viser et næsten retlinet, tilspidset horn uden skruestructur, og ofte er dyret som helhed forenklet helt ned til en slags piktogram eller symbol, hvad det jo også er i alleregentligste forstand. Interessante eksempler er fig. 15 fra Skrøbelev og fig. 16, den eneste (be-

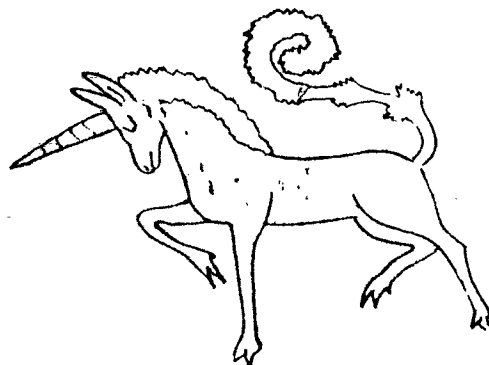

Fig. 13. Kalkmaleri, Elmélunde kirke, ca. 1490 (Møen).

værede) kalkmaleriudsmykning i Haderup kirke i Midtjylland. Stilarter, eller måske bare lokale, maleglade kunstneres primitive malemåde, som kan vække mindelser om nutidskunst.

Den opfattelse af dyret, som tydeligst viser frem mod vor egen tids populære, romantiske enhjørning, er nok fig. 17 og 18. Fig. 17 er en skitse af enhjørningen fra bebudelsesscenen på alterforstykket fra Gyrstinge kirke på Sjælland. Det findes nu bevaret og nyrestaureret på Nationalmuseet i København. Det er olie-

Fig. 14. Kalkmaleri, Gudme kirke, Fyn, ca. 1488.

maleri på træ og viser hornet fejlagtigt højrehåndsskruet, men iøvrigt med stor lighed med narhvaltanden. Fig. 18 er hentet fra Vester Broby kirkes hvælvninger (Sjælland). Den korrekt venstreskruede narhvaltand, placeret i panden på det uskyldshvide, elegante og stærkt tegnede dyr, den slanke krop med hestehoved, klovene og bukkeskægget er alt karakteristisk for nutidens enhjørning i den romantiske og heraldiske udgave. En lignende prototype findes i svenske kirker (Uppsala området) og i udenlandske håndskrifter fra denne tid, fig. 19. I løbet af 15- til 17-hundredetallet slår denne type mere eller mindre igennem i lægebøger o. lign., fig. 20 er et eksempel.

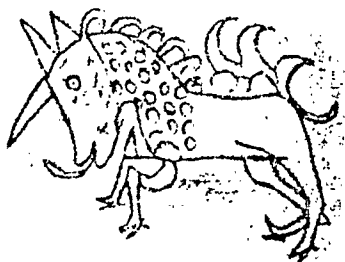

Fig. 15. Kalkmaleri, Skrobelev kirke, Langeland, ca. 1500.

I disse og de følgende århundreder breder enhjørningen sig til snart sagt alle kunstarter både sacrale og profane. Vi finder den og dens bredt fortolkede symbolik i malerkunstens forskellige epoker, i tegning og grafik, gobelinkunst og vævning, i træskærerarbejder, bronze- og stensulptur, smedjærnkunst, medailler, mønter, glasmosaik, silhouetklip og plakatkunst, i vore dages tegneserier og legetøj. I frimærker, ex-libris og bomærker. Det sidste i ud-

Fig. 16. Kalkmaleri, Haderup kirke, Jylland, ca. 1500.

strakt grad for apoteker i Skandinavien og Tyskland, hvor dyrenavne er traditionelt anvendt i navngivningen, og hvor troen på hornets medicinske egenskaber naturligvis også har spillet ind.

Et særligt kapitel er enhjørningens optræden i heraldisk kunst, velkendt både fra flere indenlandske adelige slægter og især fra det britiske våben, hvori den indføres i begyndelsen af sekstenhundredetallet, efter først at have været skotsk heraldisk dyr i flere århundreder. Her skal kun omtales en facet af historien, som er relevant for emnet. Man ser ofte den påstand, at den heraldiske enhjørning kan spores tilbage til navn-

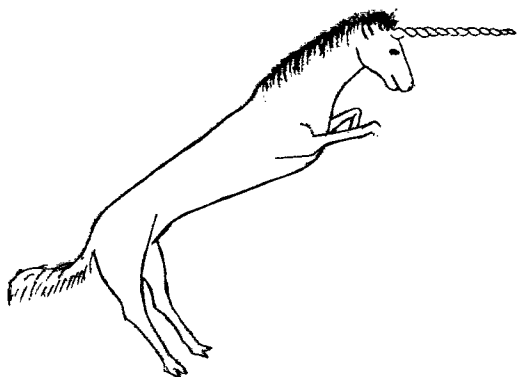

Fig. 17. Olie på træ, Gyrstinge kirke, Sjælland (nu Nationalmuseet).

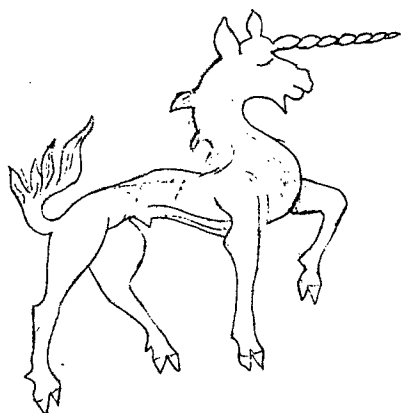

Fig. 18. Kalkmaleri, Vester Broby kirke, Sjælland, ca. 1500.

Fig. 19. Herbarium og bestiarius tidligt i 1500-tallet³³, miniature.

givne klaner i det 5. og 6. århundrede, og de ledsagende illustrationer (f. ex. skotske postkort) afbilder enhjørningen med skrueformet horn. Det rejser naturligvis det interessante spørgsmål, om stødtanden kan være hjembragt til de skotske strande eller være opsamlet fra ilanddrevne hvaler tidligere end vikingetiden, og om sådanne hændelser kan være medvirkende baggrund for, at enhjørningen optræder først i skotsk heraldik. En henvendelse til den øverste ekspertise i skotsk heraldik⁴³ giver intet grundlag for en sådan hypotese. Våbenskjold var ikke i brug på et så tidligt tidspunkt, og enhjørningen optræder første gang i skotsk heraldik under James I, som kom på tronen i 1424.

Selvstændigt eller i kombination med billedkunsten optræder enhjørningen i næsten alle genrer af skønlitteraturen, i poesi og prosa, eventyr og fabel, børnebøger og børnesange, kriminalnoveller; desuden i skuespil fra Shakespeare til vore dage, i ballet og opera, i musikken, både den seriøse og popmusikken.

Dyret, der aldrig har været til, hører heller ikke på det åndelige plan til de truede arter. Tværtimod, det synes at være en uudtømmelig inspirationskilde for kunstnere af alle arter, måske netop fordi det »kun« er en idé, ladet med symbolik og myter af meget alsidig og ofte indbyrdes modstridende karakter. Omkring denne idé skaber kunstneren frit sin egen enhjørning. Nogle få eksempler på moderne enhjørninge ses i fig. 21–22.

Grønland har med narhvalen bidraget fundamentalt til mytens overlevelse, men afsluttende må vi konstatere, at det

13. Ragnar Spärck: Nogle bemærkninger om narhvalens stødtand, specielt med hensyn til spiralsoningen. Vid. Medd. Dansk naturhist. Foren. (1920) 165.
14. D'Arcy W. Thompson: On Growth and Form, Cambridge (1942) 907.
15. Allan R. Ness privat meddelelse.
16. H. B. Silverman and M. J. Dunbar: Nature 284 (1980) 57. New Scientist (1980) 734.
17. Helge Knudsen, »Grønland« (1958) 353–356.
18. Konventionen af 3. marts 1973 om international handel med udryddelsestruede vilde dyr og planter (Washington konventionen).
19. Ivar Silis: National Geographic Magazine (1984) 520–539.
20. Helmer Kofod: Danish Contributions to the Unicorn Story, Archiv for Pharmaci og Chemi 84 (1977) 1313–1337.
21. Helmer Kofod: Monodon monoceros L. Tandlægebladet 83 (1979) 360.
22. Axel Garboe: Enhjørningen, især i natur- og lægevidenskabens historie, København 1915, pag. 18.
23. Papyrus 55001, ca. år ÷ 1200. British Museum. Jf. Jos. A. Omlin: Catalogo del Museo Egizio di Torino (1968) vol. 3.
24. Cyril G. E. Bunt: The Lion and the Unicorn. Antiquity 4 (1930) 425.
25. Sitzungsbericht d. Berliner Akad. d. Wissensch. (1892) 573 tavle V pag. 580.
26. Panda klubben 39 (1983) 8 (udg. af Verdensnaturfonden).
27. Kloster Pantokratoros cod. 61. (Fig. 10, 11 og 19 er lånt fra Jürgen W. Einhorn: Spiritalis Unicornis, München 1976).
28. Schola Evangelica cod. B 8 Smyrna.
29. Philippe de Thaon. Kgl. Bibl. Kbh. Gl. kgl. saml. 3466 8°.
30. Hamburg Staats- u. Univ. bibl. cod. 47.
31. Arnamagnæanske Samling, Kbh. Universitet. AM 227 2°.
32. Bodleyan Library Oxford. Ms. Opp. 154.
33. Bodleyan Library Oxford. Ashmole Ms. 1504.
34. A. Lonicerus Kräuterbuch, Frankfurt 1577.
35. Lasercraft, Santa Rosa, California U.S.A. »Silhouetklip«, hvor udklipningerne er sket med computerstyret laserstråle, der fordamper papiret med hårfin præcision, som ingen saks kan præstere.
36. Birket-Smith: Jens Munks rejse, Kbh. 1929 pag. 75.
37. Noel Vietmeyer Ill. London News, december 1982 pag. 18.
38. Plinius secundus: Naturalis Historia, udg. Hermalaus Barbarus, Venezia 1499 kap. 21.
39. Aristoteles: Parts of Animals. Græsk originaltext med engelsk oversættelse ved A. L. Peck. Harvard 1907.
40. R. Henry: Ctesias La Perse, L'Inde. Les sommaires de Photius. Bruxelles 1947.
41. 4. Mosebog 23,22 og 24,8. 5. Mosebog 33,17. Jobs Bog 39,12–15. Salmernes Bog 22,22; 29,6 og 92,10.
42. Dr. theol. Knud Banning, privat meddelelse.
43. The Court of The Lord Lyon, Edinburgh, privat meddelelse.
44. Knud Rasmussen: Myter og Sagn fra Grønland III, 77–79. Kbh. 1925.
45. Knud Rasmussen: Myter og Sagn fra Grønland I, 343. Kbh. 1921. Sangen om narhvalerne blev til musik af Vagn Holmboe fremført af studenter-sangforeningen ved Københavns universitets årsfest 1976.

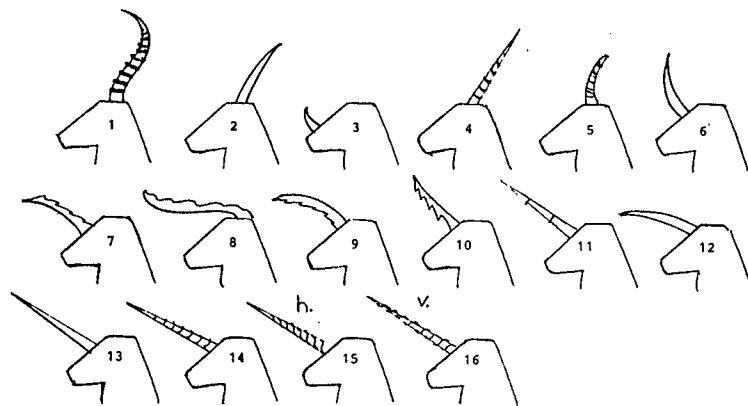

Fig. 23. Typologisk oversigt over enhjørninghornets udvikling. 1. antilope, 3. næsehorn, 4. oryx, 5. oxce, 16 »narhval«.

Kreuterbuchs Letzter Theil
Einhorn/ Monoceros, Vnicornu.

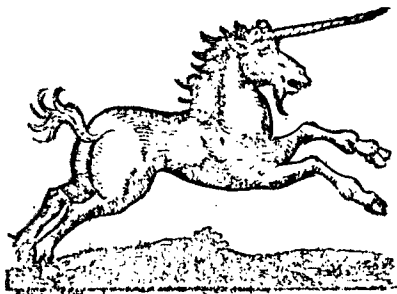

Fig. 20. Trasnit i trykt urtebog (*Lonicera*)³⁴, ca. 1577.

ikke er muligt entydigt at fastslå, hvornår narhvaltanden satte sig fast i enhjørningens pande. Det skematiske resumé i fig. 23 kan derfor kun i meget grov forstand opfattes som en kronologisk udvikling.

Fig. 21. Salvador Dalí: surrealistisk enhjørning, litografi.

Fig. 22. Romantisk enhjørning i »silhouetteklip«, udført med laserstråle³⁵.

Litteraturrevisninger

1. Thomas Cantimpratensis: De natura rerum, udg. 1228–1244. Cod. Ham. 114 fol. 103v, Statsbiblioteket Berlin.
2. Jacob van Maerlant: Der Naturen Bloeme. British Museum Add. MS 11390 fol. 53v.
3. Biskupa sögur. Kbh. 1858 vol. 1 pag. 767 ff.
4. Finn Gad: Grønlands Historie I 129, 156, 302 ff. Kbh. 1978.
5. Olaus Wormius: An os illud quod vulgo pro cornu monocerotis vendidatur, verum sit Unicornu? Kbh. 1638.
6. Joannes Goropius: Origines Antwerpianae, Antw. 1569 pag. 1037.
7. Gerard Mercator: Atlas Minor 1607. Refereret i Gosch: Udsigt over Danmarks zoologiske Litteratur, Kbh. 1873 vol. 1 pag. 28.
8. Thomas Bartholin: De Unicornu... Patav. 1645, 8° pag. 98 f.
9. Isaac de la Peyrère: Relation du Groenland, Paris 1647. Jf. Kisbye-Møller i »Grønland« 1981 pag. 168 ff.
10. Nicolaus Tulpius: Observationes medicae 1672.
11. Pomet: Complete History of Drugs, London 1725, plate 81.
12. Hans Egede: Det gamle Grønlands nye Perustration og Natural Historie, Kbh. 1741.